ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

MANFRED LANDFESTER, **Handlungsverlauf und Komik in den frühen Kemödien des Aristophanes,** Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte hergg. von H. Dörrie und P. Moraux Band 17, W. de Gruyter Berlin. N. York 1977. *(Ἡ ἐξέλιξις τῆς δράσεως εἰς τὰς πρωΐμους κωμῳδίας τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ τὸ κωμικὸν στοιχεῖον).*

Τὸ βιβλίον τοῦτο περὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς δράσεως καὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὸ κωμικὸν στοιχεῖον εἰς τὰς πρωΐμους κωμῳδίας τοῦ Ἀριστοφάνους ἀποτελεῖ ἐπηυξημένην ἔκδοσιν τοῦ Α' μέρους διατριβῆς τοῦ συγγραφέως ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ ἐκπονηθείσης πρό τινων ἐτῶν.

Κυρίως εἰπεῖν δὲν ἐξετάζεται ἡ δρᾶσις καὶ ὁ τρόπος τῆς διεξαγωγῆς αὐτῆς μόνον εἰς τὰς πρωΐμους κωμῳδίας τοῦ Ἀριστοφάνους, ἀλλὰ τοῦτο εἰς αὐτὰς γίνεται συστηματικώτερον, ἐνῷ συγχρόνως ἐξετάζεται τὸ θέμα τοῦτο καὶ εἰς τὰς μέσας καὶ τὰς νεωτέρας κατὰ τρόπον γενικώτερον. Δύναται νὰ λεχθῇ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὅτι ὁ συγγραφεὺς λαμβάνει νέαν θέσιν εἰς τὴν κριτικὴν τῆς δομῆς τῆς δράσεως καὶ τῆς διεξαγωγῆς αὐτῆς εἰς τὰς Ἀριστοφανικὰς κωμῳδίας, θέσιν τελείως διάφορον τῆς ἐπικρατησάσης ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας.

Εἰδικώτερον, εἰς τὰς κωμῳδίας τοῦ Ἀριστοφάνους ὑπάρχει πράγματι κάτι τὸ περίεργον, ποὺ ἀνάγεται εἰς τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν διεξαγωγὴν τῆς δράσεως, δεδομένου ὅτι ὑπάρχουν τμήματα μὴ συνδεόμενα πρὸς ἄλληλα θεματικῶς καὶ δραματικῶς, τὰ ὁποῖα διασποῦν ἐμφανῶς τὴν ἑνότητα τοῦ ἔργου. Ἡ ἐκπλήττουσα αὕτη μορφὴ τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοφάνους εἶχε προκαλέσει τὴν ἐντύπωσιν τῶν κριτικῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος. Οἱ ἐρευνηταὶ τοῦ XIX αἰῶνος προσεπάθησαν νὰ εὕρουν κάποιαν ἐξήγησιν καὶ ἀπεφάνθησαν ὅτι τὰ διασπῶντα τὴν ἑνότητα ἀνεξάρτητα τμήματα ἔχουν δῆθεν ἀντιστοιχίαν πρὸς ἀναλόγους μορφὰς - μὴ σωζομένας πλέον — τοῦ παναρχαίου λαϊκοῦ κωμικοῦ εἴδους. Ὁ Landfester δὲν ἀρνεῖται τὴν σχέσιν τῶν κωμῳδιῶν τοῦ Ἀρ. πρὸς τὸ λαϊκὸν εἶδος, δέχεται ὅμως ὅτι ἡ σχέσις αὕτη ἔγκειται μόνον εἰς τὸ ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ εἶδος παρουσίαζε τὴν ἰδίαν διάσπασιν. Καὶ δίδει ἄλλην ἑρμηνείαν, ὅτι ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς ὀργανώσεως τῆς δράσεως καὶ τῆς διεξαγωγῆς αὐτῆς εἰς τὰς κωμῳδίας προέρχεται ἀναγκαστικῶς ἀπὸ τὴν φύσιν τοῦ κωμικοῦ στοιχείου, τὸ ὁποῖον κεῖται εἰς τὴν βάσιν τῆς κωμῳδίας ὡς εἴδους δραματικοῦ.

Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐρευνηταὶ ἐπὶ αἰῶνας τελοῦντες ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς παραδόσεως δὲν ἐσκέφθησαν νὰ αἰτιολογήσουν κατὰ τρόπον ἀληθῆ τὸν περίεργον ὄντως τρόπον τῆς συνθέσεως τῶν κωμῳδιῶν τοῦ Ἀρ., εἶναι πράγματι ἐκπληκτικόν, τοῦτο δὲ νομίζω ὅτι θέλει νὰ ἐκφράσῃ καὶ ὁ L. μὲ τὸ γνωμικὸν ἔμβλημα τῆς παρούσης μελέτης, τὸ παραληφθὲν ἀπὸ στίχον τῆς Λυσιστράτης «*τουτὶ τὸ πρᾶγμ' ἡμῖν ἰδεῖν ἀπροσδόκητον ἥκει*». Ὡς ἐξηγεῖ ὁ L. αἰτία τῆς παρερμηνείας ἦτο τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κριτικοὶ ἐθεώρουν ἰσχύοντας καὶ διὰ τὴν κωμῳδίαν τοὺς κανόνας τῆς Ποιητικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους διὰ τὴν τραγῳδίαν, ἐνῷ ὁ Ἀριστοτέλης οὐδέποτε ἐσκέφθη τοῦτο.

Διὰ νὰ καταδειχθῇ ἡ παρερμηνεία, ὁ L. προβαίνει εἰς ἀνάλυσιν τῆς δράσεως εἰς τὴν τραγῳδίαν καὶ εἰς τὴν κωμῳδίαν - δομή, κανόνες, ἀρχαί, κριτήρια — ὁπόθεν καταφαίνεται ἡ ἑτερογένεια τῶν δύο εἰδῶν, τὴν ὁποίαν παρεγνώριζεν ἡ κριτικὴ ἀρχαιόθεν. Ἤθελε δηλαδὴ ἡ ἀρχαία κριτικὴ νὰ ἰσχύουν καὶ διὰ τὴν δρᾶσιν τῆς κωμῳδίας ἡ αὐτὴ δομὴ καὶ δραματουργικὴ μορφή, ἣν προδιαγράφει ὁ Ἀριστοτέλης διὰ τὴν τραγῳδίαν : ἑνότης τόπου, χρόνου, σκοποῦ, δράσεως, ἐντάσεως

κλπ., ἐνῷ ὁ Ἀριστοτέλης οὐδαμοῦ διατυπώνει τοιαύτην ἀντίληψιν. Ἡ κατεύθυνσις αὕτη τῆς κριτικῆς ἐνισχύετο ἀπὸ τὴν Νέαν Κωμῳδίαν, ἥτις ἐπηρεάζεται ἰσχυρῶς ἀπὸ τοὺς τρόπους τῆς τραγῳδίας. Ὅθεν οἱ κριτικοὶ ἀνεζήτουν εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνους τὰ στοιχεῖα τὰ ὅμοια καὶ τὰ διάφορα πρὸς τὴν Ποιητικὴν τῆς τραγῳδίας, διὰ νὰ καθορίσουν ἀναλόγως καὶ τὸν βαθμὸν τῆς τελειότητός των.

Ἐν τούτοις ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ XIX αἰ. ἐτροποποιήθη ἡ ἐκτίμησις αὕτη. Ἐγένετο δεκτὸν ὅτι ἡ Παλαιὰ Κωμῳδία ἀνεπτύχθη ἀπὸ τὰς ἀτέχνους πρωτογόνους μορφὰς τοῦ κωμικοῦ εἴδους καὶ ἐξειλίχθη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς τραγῳδίας, ἕως ὅτου ἀνεπτύχθη εἰς κάποιαν ἀνεκτὴν δραματικὴν μορφήν. (Zielinski, Pohlenz). Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ὅμως τῆς ἑρμηνείας παρεγνωρίσθη κατὰ τὸν L. ἡ ἰδιοτυπία τῆς κωμῳδίας, ἐταυτίσθη ἡ Ποιητικὴ τῆς τραγῳδίας πρὸς τὴν Ποιητικὴν τοῦ δράματος καὶ ἡ κωμῳδία ἐθεωρήθη ὡς ἀμάλγαμα ἑτερογενῶν ἐθιμικῶν στοιχείων οὐδὲν ἄλλο ἐπιζητοῦσα εἰ μὴ νὰ γίνῃ τέχνη μιμουμένη τὴν δρᾶσιν τῆς τραγῳδίας· ταῦτο δὲ ἐνομίζετο ὅτι ἐπετεύχθη πως εἰς τὰς «τελειοτέρας» κωμῳδίας *Ὄρνιθες*, *Λυσιστράτη*, *Θεσμοφοριάζουσαι*. Ὁ ἔπαινος ὅμως τῆς «τελειότητος» τῶν κωμῳδιῶν τούτων — γενόμενος ἐξ ἐσφαλμένης ἐκτιμήσεως — ἀπέβαινεν εἰς βάρος τοῦ εἴδους «κωμῳδία». Ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ ἐσφαλμένην ἐκτίμησιν τὸ ἀποδεικνύει πειστικῶς ὁ L. εἰς μίαν λαμπρὰν ἀνάλυσιν τῶν σχέσεων τῆς κωμῳδιακῆς δράσεως πρὸς τὴν τραγῳδιακὴν δρᾶσιν εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν κωμῳδιῶν Ὄρνιθες, Λυσιστράτη, Θεσμοφοριάζουσαι. Καὶ ἡ ἀνάλυσις αὕτη συμπληροῦται μὲ τὴν ἐξέτασιν τῶν σχέσεων τῆς κωμῳδιακῆς δράσεως α') ὡς πρὸς προηγουμένας ἐνδεχομένας μορφὰς τῆς κωμῳδίας καὶ β') ὡς πρὸς τὴν διευθέτησιν τῶν δρώντων προσώπων συμφώνως πρὸς τὸ στοιχεῖον τῆς κωμικότητος (σελ. 247—293). Περαιτέρω ὁ L. παρατηρεῖ ὅτι καὶ ἂν ὑπετίθετο ὅτι τὰ ἔργα ταῦτα, ἐκ τῶν πρωτίμων τοῦ Ἀριστοφάνους, ἔχουν δρᾶσιν κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς τραγῳδίας, τὴν δρᾶσιν ταύτην τὴν ἀρνοῦνται τὰ μεταγενέστερα ἔργα του, ὅπου δὲ ἐκεῖ ἐμφανίζονται στοιχεῖα τῆς τραγῳδίας, ταῦτα τροποποιοῦνται, τοῦτο δὲ διότι ἡ κωμῳδία ἐξυπηρετεῖ ἄλλας ἀρχὰς ἀπὸ τὰς τῆς τραγῳδίας. Ἡ παραγνώρισις αὐτή, ὡς παρατηρεῖ ὁ L., τῆς αὐτονομίας τοῦ εἴδους τῆς κωμῳδίας διέπει ὅλους τοὺς Γερμανοὺς ἐρευνητὰς ἀπὸ τοῦ Kaibel καὶ τοῦ Wilamowitz μέχρι τῶν ἡμερῶν μας.

Ἡ παραγνώρισις τῆς αὐτονομίας τῆς κωμῳδίας παρώθησε τοὺς ἐρευνητὰς νὰ ἀναζητήσουν τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῆς περιέργου δραματουργικῆς δομῆς τῶν ἔργων τῆς Παλαιᾶς Κωμῳδίας. Ὁ Pohlenz εὕρισκεν ὅτι τὰ παλαιὰ ἐθιμικὰ συστατικὰ τῆς ἀρχεγόνου κωμῳδίας ἦσαν λίαν διάφορα μεταξύ των, αὐτὸ δὲ ἦτο ἡ αἰτία διὰ τὴν ὁποίαν δὲν ἐπετεύχθη ὀργανικὴ ἑνότης. Ἀντικρούων τὴν ἀντίληψιν ταύτην ὁ L. παρατηρεῖ ὅτι ὁ σκοπὸς τοῦ Ἀρ. δὲν ἦτο κατ' οὐδένα λόγον ἡ δραματοποίησις τῶν καθ' ἕκαστα τμημάτων κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς τραγῳδίας· καὶ ἂν ὑπάρχουν τμήματα δραματοποιημένα εἴς τινας κωμῳδίας, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἡ δραματοποίησις ἀπετέλει γενικὴν ἐπιδίωξιν τοῦ ποιητοῦ. Ἂν δὲ πάλιν ὑπάρχουν τμήματα ἀντιτιθέμενα εἰς τὴν ἑνότητα τοῦ ἔργου, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τοῦτο δὲν ἔγινε ἐπίτηδες ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους. Οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Ἀρ. ἦτο ἀνίκανος νὰ ἐμφανίσῃ ἐνιαίαν δρᾶσιν, ἂν εἶχε τοῦτο ὡς σκοπὸν ἀντὶ τῆς δραματικῆς καὶ τυπικῆς αὐτονομίας ὡρισμένων τμημάτων τῆς δράσεως. Διατὶ οἱ κωμικοὶ ποιηταὶ δὲν θὰ κατόρθωνον αὐτό, τὸ ὁποῖον ἐπετύγχανον οἱ τραγικοί; Δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ τούτου. Ὁ L. ἔχει δίκαιον εἰς τοῦτο, πιστοποιούμενον καὶ ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τῶν δυσχερειῶν τοῦ ἔργου τῆς κωμῳδίας, καὶ τῆς εὐπαθοῦς τεχνικῆς αὐτῆς ποὺ κάμνει ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοφάνης εἰς τὴν παράβασιν τῶν Ἱππέων στίχ. 506 ἑξ.

Παρατηρεῖ ἐπίσης ὁ L. ὅτι ἀφοῦ ἡ μορφὴ εἶναι φορεὺς τῆς ἑρμηνείας, εἶναι φυσικὴ ἡ διαφορὰ τῶν μορφῶν τῆς δράσεως εἰς τὴν τραγῳδίαν καὶ τὴν κωμῳδίαν,

δεδομένου ὅτι τὰ μέσα ὀργανώσεως τῶν διαφόρων σημασιῶν τοῦ κωμικοῦ καὶ τοῦ τραγικοῦ διαφέρουν. Πῶς δὲ τὸ κωμικὸν ἐπηρεάζει τὴν μορφὴν τῆς δράσεως καὶ πῶς εἰς τὸ καθαρὰ κωμικὸν εἶναι ἀδύνατος ἡ δραματικὴ τελειότης, τὸ ἐκθέτει εἰς μίαν παλαιὰν λησμονημένην ἐργασίαν τοῦ 1794 ὁ F. Schlegel, ἔνθα δεικνύει ὅτι αἱ δραματουργικαὶ ἰδιότητες τῆς Παλαιᾶς Κωμῳδίας ἀποχωρίζονται ῥιζικῶς ἀπὸ τὰς τῆς τραγῳδίας καὶ συνδέονται πρὸς τὸ κωμικόν. Ἡ παλαιὰ αὐτὴ γνώμη ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὴν σημερινὴν θέσιν τοῦ Landfester. Ὀλίγοι μόνον ἐρευνηταί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ H. Herter, T. Gelzer καὶ F. Richter διέκριναν τὸν ῥόλον τοῦ κωμικοῦ διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς δράσεως εἰς τὰς κωμῳδίας τοῦ Ἀρ.

Ἐξ ἄλλου πολλοὶ ἐρευνηταὶ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ E. W. H. Brentano ἀγόμενοι ἐκ τῆς διατυπώσεως, ὅτι τινὲς τῶν κωμῳδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνους ἔφερον καταφανῆ δείγματα μεταγενεστέρας ἐπεξεργασίας — προσθαφαιρέσεων ἢ ἀλλαγῶν — εἴτε ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ ποιητοῦ εἴτε ὑπὸ ἀρχαίου γραφέως, ἐπεδόθησαν μετὰ ζήλου ὑπερβάλλοντος εἰς τὴν ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην διερεύνησιν τῶν κωμῳδιῶν καὶ ἐζήτησαν νὰ ἑρμηνεύσουν τὰ δείγματα τῆς ἀνεξαρτησίας ὡρισμένων τμημάτων τῶν ἔργων ὡς ἀποτέλεσμα φθορᾶς ἐπελθούσης μετὰ τὰς ἐπιγενομένας τροποποιήσεις, ἀλλαγάς, συμπληρώσεις ἢ περικοπάς. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας παρέλειψαν οἱ κριτικοὶ νὰ ἐλέγξουν, ἂν τὰ ὕποπτα μέρη εἶναι δραματικὰ καὶ ἔχουν σχέσιν πρὸς τὸ κωμικόν· διότι ἂν τοῦτο συμβαίνῃ, τότε δὲν εἶναι ἔργον φθορᾶς ἡ νεωτέρα ἐπεξεργασία, ἀλλὰ ἔργον βελτιώσεως.

Μὲ τὴν ἔρευναν αὐτὴν ὁ Landfester καθώρισε σαφῶς καὶ πειστικῶς τὴν ἑτερογένειαν τῶν δύο εἰδῶν, τῆς τραγῳδίας καὶ τῆς κωμῳδίας, συνέπεια τῆς ὁποίας εἶναι ἡ διάφορος δομὴ καὶ διεξαγωγὴ τῆς δράσεως ἐν ἑκατέρᾳ καὶ ὅτι τὸ καθοριστικὸν στοιχεῖον τῆς δράσεως εἰς τὴν κωμῳδίαν εἶναι τὸ κωμικόν. Οὕτω ἐπανορθώνει μίαν ἐσφαλμένην ἀντίληψιν αἰώνων.

Ἡ ἀνάλυσις ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐβάσισε τοὺς συλλογισμοὺς καὶ τὰ πορίσματά του ὁ συγγραφεὺς τῆς μελέτης εἶναι μακρὰ καὶ ἐμπεριστατωμένη, πάντοτε ἐν συναρτήσει πρὸς τὰς ἐξενεχθείσας γνώμας καὶ ἀντιλήψεις τῶν κριτικῶν, τῶν ὁποίων τὰ στοιχεῖα ἐλέγχει ἢ ἐξαίρει κατὰ περίπτωσιν. Τῆς ἀναλύσεως ταύτης δίδομεν βραχεῖαν περίληψιν.

Εἰς τὰς σελ. 28—192 γίνεται ἀνάλυσις τῶν κωμῳδιῶν *Ἀχαρνῆς*, *Ἱππῆς*, *Νεφέλαι*, *Σφῆκες* καὶ *Εἰρήνη*. Εἰς ἕκαστον τῶν ἔργων τούτων 1) διαχωρίζεται τὸ ἔργον εἰς τὰς ἀπαρτιζούσας αὐτὸ σκηνάς, 2) ἐξετάζεται ἡ σχέσις τῶν προσώπων τοῦ ἔργου καὶ ἡ διαδρομὴ τῆς δράσεως καὶ 3) παρακολουθεῖται ἡ δημιουργουμένη εἰς τοὺς θεατὰς ἔντασις. Εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὰς σχέσεις τῶν προσώπων καθορίζεται ἡ ἀντίθεσις προσώπων ἢ ὁμάδων καὶ ἰδίᾳ ἡ θέσις τοῦ πρωταγωνιστοῦ, ὁ χαρακτήρ του καὶ αἱ δημιουργούμεναι συγκρούσεις. Ὡς πρὸς τὴν διαδρομὴν τῆς δράσεως ἐξετάζεται ὁ διαφαινόμενος σκοπὸς καὶ αἱ τυχὸν ἀλλαγαὶ αὐτοῦ κατὰ τὴν πορείαν τοῦ ἔργου, οἱ *ἀγῶνες* καὶ ἡ λειτουργικὴ ἀξία ἑκάστου, ἡ θεματικὴ καὶ δραματουργικὴ ἀλληλουχία ἑκάστου τῶν τμημάτων καὶ τὰ ἀπροσδόκητα, ἡ αἰτιολόγησις τῶν ἀλλαγῶν, τὰ προβλήματα τῆς ἑρμηνείας τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἀρ. καὶ αἱ γνῶμαι τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς. Ὡς πρὸς τὴν ἔντασιν τὴν δημιουργουμένην εἰς τὸν θεατήν, αὕτη συνδέεται πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς δράσεως. Καὶ ἐπειδὴ εἰς τὴν κωμῳδίαν δὲν ὑπάρχει ἑνιαία δρᾶσις, ἀλλὰ κυμαινομένη, ἄλλον συνήθως ἔχουσα σκοπὸν πρὸ τοῦ ἀγῶνος καὶ μετ' αὐτὸν καὶ ἄλλον κατὰ τὸν ἀγῶνα, οὕτω καὶ ἡ ἔντασις, ἡ ἀρχίζουσα κατὰ τοὺς προλόγους μεταβάλεται κατὰ τὴν ἀνέλιξιν τῆς δράσεως ἔχουσα κατὰ σκηνὰς ἰδιαίτερον λόγον.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀναλύσεως ταύτης προβαίνει ἀκολούθως ὁ L. εἰς τὰς σελ. 193—246 εἰς τὴν συναγωγὴν πορισμάτων. Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς σχέσεως τῶν προσώπων καὶ ἰδίᾳ τοῦ πρωταγωνιστοῦ διαγιγνώσκεται ἡ τεχνικὴ τοῦ Ἀρ. διὰ

τὴν πρόκλησιν συγκινήσεως καὶ ὁ σκοπός, ὅστις εἶναι ἡ δημιουργία βελτίονος κόσμου. Ζητεῖται νὰ καθορισθῇ ὁ τρόπος τῆς δηλώσεως τοῦ τόπου τῆς δράσεως καὶ τοῦ χρόνου καθ' ὃν διαρκεῖ ἡ δρᾶσις καὶ τῶν διαφορῶν πρὸς τὴν τραγῳδίαν. Ἀντιτίθεται ἡ συνέπεια τῆς δράσεως, ἥτις εἶναι συνεχὴς εἰς τὴν τραγῳδίαν, πρὸς τὴν ἐν τῇ κωμῳδίᾳ, ἥτις εἶναι διακεκομμένη καὶ αὐτοτελὴς κατὰ σκηνάς, δρᾶσις πρὸς σκοπὸν κείμενον εἰς τὸ μέλλον ἐκεῖ — δρᾶσις πρὸς τὸ παρὸν ἐδῶ, ὁπόθεν καὶ ἑρμηνεύεται ἡ ἀνεξαρτησία τῆς δράσεως εἰς τὰς καθ' ἕκαστον σκηνάς. Ὑπογραμμίζεται ἐπίσης, ὅτι ἀντιθέτως πρὸς τὴν τραγῳδίαν ἡ κωμῳδία κάμνει χρῆσιν τοῦ ἀνευθύνου (ἀκόμη καὶ εἰς τὰς χρονικὰς σχέσεις), τοῦ ἀπροσδοκήτου καὶ λαϊκῶν ἐκφράσεων, μὴ ὄντος δὲ ἀναγκαίου τοῦ ἀμεταβλήτου τοῦ συνόλου συνέπεται ἡ χαλαρότης τῆς συνδέσεως τῶν σκηνῶν, εἰς τρόπον ὥστε ἡ διάρθρωσις τῶν τμημάτων δύναται νὰ γίνῃ κατὰ περισσοτέρους τρόπους. Εἶναι σφάλμα, ἐπιλέγει ὁ L. νὰ ἀναζητῇ τις εἰς τὰς κωμωδίας τὴν ἰδεώδη δραματικὴν δρᾶσιν εἰς ὀργανικότητα συνόλου. Ὡς πρὸς τὴν ἔντασιν, τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ κωμικὸς ποιητὴς ἐπιδιώκει ὄχι τὴν τελικὴν ἔντασιν, ἀλλὰ τὴν ἐκ λεπτομερειῶν, τὴν ἔντασιν ἀσυνεχείας.

Εἰς τὰς σελίδας τέλος 247—293 ἐπιχειρεῖται ἡ ἑρμηνεία τῶν δεδομένων τῆς ἀναλύσεως α') ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς κωμῳδιακῆς δράσεως πρὸς τὴν τραγῳδιακὴν δρᾶσιν, β') ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς κωμ. δράσεως πρὸς ἐνδεχομένας προγενεστέρας μορφὰς τῆς κωμῳδίας καὶ γ') ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς κωμῳδιακῆς δράσεως καὶ τῆς κατανομῆς τῶν προσώπων πρὸς τὸ κωμικὸν στοιχεῖον καὶ τὴν ἐπενέργειάν του. Δεδομένου ὅτι ὁ L. συνήγαγε συμπέρασμα τολμηρόν, ἀναιροῦν καὶ διορθοῦν κρατήσασαν ἀντίληψιν ἰσχύσασαν ἐπὶ αἰῶνας, ἐπιβάλλεται νὰ παρακολουθήσωμεν τὰ ἐξαγόμενα τῆς ἀναλύσεώς του.

Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς δράσεως τῆς κωμῳδίας πρὸς τὴν τῆς τραγῳδίας συνάγεται ὅτι ὁ Ἀρ. ἀποφεύγει ἐξάρτησιν ἀπὸ τῆς ποιητικῆς τῆς τραγῳδίας, ἡ δὲ δραματουργία του εἶναι διάφορος, ὅπου δὲ παραλαμβάνονται μοτίβα τραγικῆς δράσεως, ταῦτα παραποιοῦνται. Οὐδὲ εἰς τὰς τρεῖς ὑστερωτέρας κωμῳδίας, *Βάτραχοι*, *Ἐκκλησιάζουσαι*, *Θεσμοφοριάζουσαι*, ὑπάρχει ἐπηρεασμός τις ἔξω τῶν γραμμῶν τῶν πρώτων κωμῳδιῶν. Ἡ τεχνικοῦ χαρακτῆρος ἐπίδρασις τῆς τραγῳδίας εἰς τοὺς *Ὄρνιθας*, *Λυσιτράτην*, καὶ *Θεσμαφοριαζούσας* εἶναι παροδική, ὀφειλομένη κατὰ κύριον λόγον εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας τῆς κωμῳδίας (ἔλεγχος τοῦ πολιτικοῦ βίου). Εἰδικώτερον ἐλέγχων τὰ δεδομένα τῆς ἀναλύσεως τῶν τριῶν τούτων κωμῳδιῶν εἰς τὰς σελ. 248—258 ὁ L. εὑρίσκει ὅτι εἰς μὲν τὰς Θεσμ. ὑπάρχει ἐξωτερικὴ ὁμοιότης πρὸς τὰ δράματα τοῦ Εὐριπίδου, ἡ δρᾶσις ὅμως εἶναι διάφορος, ἀφοῦ αὕτη δὲν ἐξελίσσεται πρὸς τὸν σκοπόν, πρᾶγμα ποὺ βεβαίως συμβαίνει καὶ εἰς τὰς πρωΐμους κωμῳδίας. Οὔτε εἰς τοὺς Ὄρνιθας παρατηρεῖται ὁμοιότης τις πρὸς τὸν τρόπον τῆς τραγικῆς δράσεως. Ἀντιθέτως πρὸς τὰ δύο ταῦτα ἔργα, ἡ ἐξέλιξις τῆς δράσεως εἰς τὴν Λυσιστράτην διαφέρει ἀρκετὰ τῆς τῶν πρωΐμων κωμῳδιῶν, ἀφοῦ ἐδῶ ἡ δρᾶσις ἐναρμονίζεται πρὸς τὸν σκοπόν, λείπουν αἱ ἐπεισοδιακαὶ σκηναὶ καὶ τὰ χορικά, ἡ δὲ παράβασις ὁλοκληροῦται εἰς τὴν δρᾶσιν. Ἐν τούτοις ἡ δραματοποίησις καὶ ἐνταῦθα γίνεται μὲ μέσα ὑπαγόμενα εἰς τὴν δυνατότητα τοῦ κωμικοῦ ἀπὸ τὰ λαϊκὰ ἀμοιβαῖα ἄσματα. Γενικῶς καὶ εἰς τὰς τρεῖς ταύτας κωμῳδίας τῆς μέσης περιόδου δὲν διαπιστοῦται συγγένεια πρὸς τὴν δρᾶσιν τῆς τραγῳδίας, μᾶλλον δὲ αὗται ἔχουν ἀκολουθίαν δράσεως ἐγγίζουσαν τὴν τῶν πρωΐμων, ἐνῷ εἰς τὴν Λυσιστράτην ὑπάρχουν πιθανῶς καὶ ἄλλαι ἐπιδράσεις.

Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς δράσεως πρὸς ἐνδεχομένας προγενεστέρας μορφὰς τῆς κωμῳδίας ὁ Landfester μετὰ διερεύνησιν τῶν αἰτίων τῆς διαπιστωθείσης ἀνεξαρτησίας τῶν τμημάτων εἰς τὰς κωμῳδίας ἢ τῆς χαλαρᾶς αὐτῶν συνδέσεως

καὶ τῆς ἑτερογενείας των καταλήγει εἰς ἀντίκρουσιν τῆς ἐπικρατούσης καὶ σήμερον ἀντιλήψεως ὅτι ἡ Ἀριστοφάνειος κωμῳδία εἶναι ἀποτέλεσμα μερικῆς συγχωνεύσεως στοιχείων ποικίλου εἴδους εἰς ἓν ἐνιαῖον ἔργον. Συζητεῖ ἐδῶ τὰς ὑπὸ διαφόρων ἐρευνητῶν προβληθείσας γνώμας καὶ καταλήγει εἰς τὸ δίλημμα: Ἡ ἀσυνδεσία τῶν τμημάτων δέον νὰ ὀφείλεται ἢ εἰς ἀδιαφορίαν ἢ καὶ ἀδυναμίαν τοῦ ποιητοῦ εἴτε εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κωμικοῦ στοιχείου. Ἀλλὰ ἡ ἀναγκαία διὰ τὸν τρόπον τῆς τραγῳδίας σύνδεσις εὐκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ ὑπὸ τοῦ Ἀρ., ἂν τὸ ἐθεώρει ἀναγκαῖον· ἀλλὰ τὸ ἀποφεύγει, τοῦτο δὲ διότι αὐτὸ ἀπαιτεῖ τὸ κωμικόν. Χωρὶς νὰ ἀποκλείῃ σχέσιν πρὸς ἀπολιθώματα τῆς παραδόσεως, ὁ L. διαπιστῶν ὅτι εἰς τὰς δραματουργικὰς μορφὰς τῆς κωμῳδίας ὀργανωτικὴ ἀρχὴ εἶναι τὸ κωμικόν, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι πιθανωτέρα εἶναι ἡ ἐξέλιξις τῆς κωμικῆς δράσεως ἐκ τοῦ χοροῦ, ὅπως κατὰ τρόπον ἀνάλογον ἐκ τοῦ χοροῦ ἐπίσης προῆλθε καὶ ἡ δρᾶσις τῆς τραγῳδίας.

Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς κωμῳδιακῆς δράσεως καὶ τῆς κατανομῆς τῶν προσώπων πρὸς τὸ κωμικὸν στοιχεῖον καὶ τὴν ἐπενέργειαν αὐτοῦ παρατηρεῖ ὁ L. ὅτι ἡ ἀντίθεσις, ἐγκειμένη εἰς τὴν φύσιν τοῦ κωμικοῦ, ἐμφανίζεται εἰς τὰς κωμῳδίας ὡς σύγκρουσις δύο προσώπων ἢ ὁμάδων, ἡ δὲ σύνθεσις τῶν προσώπων εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ διευκολύνῃ τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ θετικοῦ καὶ ἀρνητικοῦ, τῆς ὑπαρχούσης τάξεως καὶ τῆς ἀντιθέτου πρὸς ταύτην, τοῦ κανονικοῦ καὶ τοῦ ἀντικανονικοῦ. Παρατηρεῖ ὅτι γεγικῶς εἰς τὴν κωμῳδίαν τὸ κύριον θέμα εἶναι ἡ δημιουργία καλυτέρας κοινωνίας καὶ σκεπὸς τῆς δράσεως εἶναι ὁ θρίαμβος τοῦ ἥρωος ἐπὶ τοῦ ἀντιπάλου, δηλαδὴ ὁ περιωρισμένος θρίαμβος, ὅπου ἐπιδρᾷ τὸ γελοῖον, καὶ ὄχι ὁ ἄμετρος, διότι τότε ἐπισύρεται ἡ συμπάθεια τοῦ θεατοῦ πρὸς τὸν ἡττηθέντα. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη, παρατηρεῖ ὁ L. ὅτι παύει εἰς τὴν Νέαν Κωμῳδίαν, καίτοι εἰς τὸ κωμικὸν εἶναι οὐσιώδης ἡ διατήρησις τῆς ἀντιθετικῆς σχέσεως. Καὶ τὸ σχῆμα τοῦτο τοῦ κωμικοῦ, ἡ ἀντίθεσις τοῦ θετικοῦ καὶ τοῦ ἀρνητικοῦ, ὅπως ἐμφανίζεται εἰς τὰς κωμῳδίας τοῦ Ἀρ., καὶ τὸ ὁποῖον ἐξυπηρετεῖ τὴν ἐπιδίωξιν τοῦ ποιητοῦ νὰ δώσῃ διέξοδον εἰς τὰ συναισθήματα τῶν θεατῶν διὰ τοῦ γέλωτος δεικνύει καθαρά, ὅτι ἡ ἐν τῇ κωμῳδίᾳ ἐξέλιξις τῆς δράσεως κατὰ τὸν τρόπον τῆς τραγῳδίας δὲν θὰ ἦτο ἡ κατάλληλος. Αἱ κατακλεῖδες τῆς κωμῳδίας, ἂν θεματικῶς συνδέονται πρὸς τὰς τῆς τραγῳδίας, ὅμως δραματικῶς χωρίζονται σαφῶς, διότι ἀποτελοῦν αὐτονόμους καταστάσεις. Ἐκ τῶν βασικῶν τούτων στοιχείων λοιπὸν καθίσταται καταφανὲς ὅτι, ὅπως ἡ τραγῳδία ἐσχεδιάσθη ἐκ τοῦ τραγικοῦ, οὕτω καὶ ἡ κωμῳδία ἐσχεδιάσθη ὑπὸ τῶν κωμικῶν ποιητῶν ἐκ τοῦ κωμικοῦ.

Ὡς πρὸς τὴν Νέαν Κωμῳδίαν, αὕτη εἶναι μὲν ῥιζωμένη εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ κωμικοῦ, εἰς τὴν δρᾶσίν της ὅμως προσήγγισε πρὸς τὴν τραγικὴν δρᾶσιν. Τὸ κωμικὸν τοῦ Μενάνδρου εἶναι ἄλλης μορφῆς τώρα καὶ ἀντὶ γέλωτος προκαλεῖ μειδίαμα, ἐκφράζον τὴν «ἀνθρωπιάν» τοῦ ἀνθρώπου, δὲν εἶναι ὅμως ἁπτὸν καὶ σαφές. Ἐκ τοῦ λόγου τούτου ἡ κωμῳδία τώρα μετέπεσεν εἰς δύο διάφορα εἴδη. Τὴν φάρσαν (Posse) μὲ κύριον χαρακτηριστικὸν τὸν ἀστεϊσμόν, τὸ θέατρον διὰ τὸν λαόν, καὶ τὴν καθ' αὐτὸ κωμῳδίαν, ὅπου ἡ δρᾶσις ἔχει τὴν πορείαν τῆς τραγῳδίας, τὸ δὲ κωμικὸν ἔρχεται ὡς τι δευτερεῦον, τὸ θέατρον διὰ τοὺς μορφωμένους. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον τοῦτο εἶδος, σημειοῦται ὅτι ὑπῆρξαν ποιηταὶ ζητήσαντες νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς τραγῳδίας· ὁ Πλαῦτος, ὁ Shakespeare καὶ ὁ Lope de Vega. Ὁ τελευταῖος γράφει ὅτι ἀπὸ τὰς 483 κωμῳδίας ποὺ ἔγραψε μόνον ἓξ δὲν προσκρούουν πρὸς τοὺς κανόνας τῆς τέχνης, διὰ τὰς λοιπὰς οἱ κανόνες εἶναι κλειδωμένοι, διότι ἂν τὰς ἔγραφε μὲ αὐτοὺς τὰ ἔργα του θὰ ἦσαν τερατώδη. Ἀκριβῶς διὰ τὸν λόγον ὅτι μὲ τὴν κωμῳδίαν ὁ θεατὴς πρέπει νὰ γελάσῃ, ἡ κωμῳδία μὲ τοὺς τραγικοὺς κανόνας διεσπάσθη, ἐνῷ εἰς τὴν τραγῳδίαν οὐδεμία διάσπα-

σις ἐσημειώθη, ἀφοῦ οἱ δι' αὐτὴν κανόνες ἦσαν κατάλληλοι δι' ὅλα τὰ εἴδη τῆς συγκινήσεως.

Εἰς τὴν κωμῳδίαν ἡ ἀρχὴ τῆς κινήσεως διατηρεῖται ἐκ τοῦ ἀγῶνος τοῦ θετικοῦ κατὰ τοῦ ἀρνητικοῦ πρὸς δημιουργίαν ἑνὸς καλυτέρου κόσμου, ἐντὸς δὲ τῆς ἀρχῆς ταύτης κεῖνται καὶ αἱ παραβάσεις καὶ τὰ παραβατικὰ χορικὰ ᾄσματα. Εἰς τὴν τραγῳδίαν ἐπιβάλλεται ἡ δύναμις τῶν θεῶν. Εἰς τὴν κωμῳδίαν δεικνύεται ἡ δύναμις καὶ ὁ θρίαμβος τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῷ τῶν θεῶν ἡ δύναμις ἀμβλύνεται μὲ τὴν Παρατραγῳδίαν. Ἡ κωμῳδία ἤσκησε τὴν ἐπιρροήν της ἐντὸς τοῦ Ε' αἰ. ὡς μέσον δημοσίας κριτικῆς, ἡ ἐπιρροὴ δὲ αὕτη ἦτο εὐρυτάτη λαμβάνουσα δικαίωσιν ἐκ τῆς τάσεώς της πρὸς δημιουργίαν καλυτέρου κόσμου. Μὲ τὴν ἐκμηδένισιν τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ ἐνεργοῦ πολιτικοῦ βίου ἡ κωμῳδία ἔχασε τὴν βάσιν τῆς ὑπάρξεώς της. Ὁ κωμικὸς ποιητὴς δὲν ἦτο πλέον ἐλεύθερος, διὰ τοῦτο καὶ ὁ χαρακτὴρ τῆς κωμῳδίας ἀλλάζει. Ἡ τύχη παραλύει τὴν δύναμιν. Ὁ οἰκιακὸς βίος θὰ παρέχῃ τὰ μέσα διακοσμήσεως τῆς δραματικῆς δράσεως.

Εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ Landfester ἡ ἀνάλυσις εἶναι συστηματική, ἡ διερεύνησις τῆς φιλολογικῆς ἐρεύνης πλήρης, ἡ κρίσις θεμελιωμένη καὶ τὰ συμπεράσματα ἀποχρώντως ἠτιολογημένα καὶ πειστικά. Ἡ μελέτη ἐφώτισε λαμπρῶς τὴν ἔρευναν τῆς Παλαιᾶς κωμῳδίας.

ΠΑΝ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΝΤΖΟΣ

* * *

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Δ. ΜΟΥΚΑΝΟΥ, **Ὁ τρόπος τοῦ εἶναι τῶν μαθηματικῶν ἀντικειμένων κατὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη.** Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Ἀθῆναι 1979, σελίδες 127.

Ἡ ὕλη τοῦ βιβλίου κατανέμεται εἰς τρία μέρη. Ἕκαστον τῶν δύο πρώτων μερῶν περιλαμβάνει πέντε κεφάλαια, ἐνῷ τὸ τρίτον μέρος περιέχει τὴν μετάφρασιν τοῦ βιβλίου Μ 1—3 τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους. Εἰσαγωγικῶς ὁ συγγραφεὺς τονίζει, ὅτι τὸ γενικώτερον πλαίσιον ἐντὸς τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ συναφὴς ἔρευνα εἶναι ὁ ὀντολογικὸς χαρακτὴρ τῶν μαθηματικῶν ἀντικειμένων (δηλ. τῶν ἀριθμῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων). Κατόπιν ἀναφέρεται ἡ μέθοδος ἐρεύνης, ἥτις ἀκολουθεῖται, ὁ σκοπὸς καὶ ἡ θέσις αὐτῆς καὶ περιλαμβάνονται σκέψεις καὶ γνῶμαι σχετικαὶ πρὸς τοὺς εἰδητικοὺς ἀριθμοὺς τοῦ Πλάτωνος, περὶ τῶν ὁποίων λαμβάνομεν γνῶσιν ἀπὸ ἀριστοτελικὰ χωρία. Ἐκτίθενται πρὸς τούτοις καὶ αἱ συναφεῖς ἀντιλήψεις διαφόρων προηγουμένων ἐπιστημόνων [1]. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος μνημονεύεται ἡ ἀνακάλυψις τῆς ἀσυμμετρίας ὑπὸ τοῦ Πυθαγόρου (ἢ κατά τινας ὑπὸ τῶν Πυθαγορείων) καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάπτυξις τῆς πλατωνικῆς ἀντιλήψεως περὶ τῶν μαθηματικῶν ἀντικειμένων ὡς ἰδεῶν, καὶ γίνεται εἰδικώτερον ἀναγωγὴ πρὸς τοῦτο εἰς τὰ συναφῆ χωρία τῆς Πολιτείας (510 c — 511 a). Ἐπιτυχῶς ἀναφέρεται ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἡ διάκρισις τῆς ἐννοίας τῶν ὑποθέσεων εἰς τὰ Μαθηματικὰ κατὰ Πλάτωνα καὶ τοὺς συγχρόνους πρὸς ἡμᾶς ἐρευνητὰς τῶν ἀρχῶν τῶν Μαθηματικῶν. Ὡς ὑποθέσεις εἰς τὰ Μαθηματικὰ ὁ Πλάτων ἐννοεῖ τὰς ἀναποδείκτους ἀρχὰς τούτων, δηλαδὴ τὰ ἀξιώματα, ὡς ὠνόμασεν

1. L. Robin, J. Stenzel, E. Frank, H. Cherniss, O. Becker, Th. Heath, A. Wedberg, Ch. Mugler, van der Waerden, A. Szabó.